

13. Фельдман Д., Барабанов О. Если Вестфаль и болен, то этот больной скорее жив, чем мёртв... // Международные процессы: Журнал. – 2007. – Т. 5. – № 3. – С. 162-174.
14. Цыганков П.А. Международные отношения. – М.: Новая школа, 1996. – 274 с.
15. Черкасов П. П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI – XX вв. / П. П. Черкасов. – М.: Наука, 1983. – 183 с.
16. Чудинов А. В. Королевское самодержавие во Франции: история одного мифа // Французский ежегодник. – М., 2005. – С. 90–133.
17. Blet P. Le clergé de France et la monarchie (1615-1666). – Paris, 1958. – 90 p.
18. Bloch M. Apologie pour l'Histoire ou Métier d'Historien / M. Bloch. – Paris, 1961. – 65 p.

УДК 94(100):327

В. Циватий

ВІДЕНСЬКИЙ КОНГРЕС (1814-1815 рр.): ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ТА ПОЛІТИКО-ДИПЛОМАТИЧНІ ЗДОБУТКИ ДОБИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ (ПОГЛЯД ІЗ XXI СТОЛІТТЯ)

Проаналізовано Віденський конгрес (1814-1815 рр.) як визначну історичну подію для політико-дипломатичного та інституційного розвитку Європи. Увагу акцентовано на дипломатичному інструментарії, національній специфіці та особливостях переговорного процесу європейських держав на конгресі. Підсумки Віденського конгресу слугували важливим стимулом для подальшого соціально-економічного, безпекового, політичного, міжнародно-правового та дипломатичного європейського розвитку.

Ключові слова: зовнішня політика, дипломатія, інституціоналізація, політико-дипломатична система, Віденська система міжнародних відносин, Віденський конгрес (1814-1815 рр.), Європа.

The Congress of Vienna (1814-1815 gg.) as a important historical event for political and diplomatic and institutional development of Europe is analyzed at the article. The attention paid to the diplomatic tools, national specifics and peculiarities of negotiations on the Congress of European countries. Results of the Congress of Vienna served as an important stimulus for the further socio-economic, security, political and diplomatic European development.

Key words: foreign policy, diplomacy, institutionalization, political and diplomatic system, the Vienna system of international relations, the Congress of Vienna (1814-1815), Europe.

Для доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.) характерний об'єктивно обумовлений процес інституціонального оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи. Відповідно постає споконвічне питання співвідношення та пріоритетності концептів «зовнішня політика» і «дипломатія». З цією проблематикою пов'язані й оцінки сучасників щодо різноманітних державно-правових форм і типів правління, інституційних політичних процесів, характеристик реальності й створення ідеалів при висвітленні завдань і практичної діяльності влади, концептів «зовнішня політика» і «дипломатія», моделей дипломатії, інститутів дипломатії, дипломатичного інструментарію тощо.

Для вивчення цих історичних процесів, явищ і подій автор пропонує до раніше існуючих досліджень підійти з нових методологічних засад, а саме – використати теорію інституцій та інституціональних змін у політичних, правових, суспільних системах і дипломатичних системах. Такий методологічний підхід дає можливість показати, як інституції розвиваються у відповідь на конкретні виклики, стимули, стратегії та варіанти вибору і, відповідно, як вони впливають на функціонування систем міжнародних відносин упродовж тривалого історичного періоду [12, с. 268-274].

Поняття «інституціоналізація» активно використовують політологи, правознавці, філософи, соціологи, економісти для виявлення суперечливих проблем суспільного розвитку з найдавніших часів до сьогодення. Історики, враховуючи його специфіку та концептуально-теоретичну складність, не поспішають залучати до методологічного арсеналу історичного пізнання. Історичний аспект дослідження інституціоналізації зовнішньої політики і дипломатії передбачає виявлення способів досягнення тих чи інших суспільних результатів, відтворює процес самої трансформації, а не зосереджує увагу дослідника лише на простій фактологічній констатації. Така постановка проблеми має показати, яким чином відбувалося виникнення, формування інституціональних основ і розвиток дипломатичних служб європейських держав.

Постановка проблеми інституціоналізації зовнішньої політики є новою для історичного дослідження, відтак вимагає застосування системного аналізу та відповідної термінології, яка необхідна для виконання наукових завдань. Інституціоналізація – це перетворення будь-якого політичного явища (зокрема зовнішньої політики і дипломатії) на організовану системуустановчу інституцію. Вона є формалізованим, упорядкованим процесом з певною структурою відносин, ієрархією чи підпорядкованістю різних рівней влади і іншими ознаками організації (правила поведінки, звичаї, закони, норми, дипломатичні методи, церемоніал, дипломатичний протокол, інститути дипломатії, дипломатичний інструментарій тощо) [13].

Виходячи з постановки проблеми – маємо вивчати не лише схему хронологічних подій зовнішньополітичної діяльності держав і їх дипломатичний інструментарій спираючись на джерельну базу, показати перетворення зовнішньої політики і дипломатії як політичного явища на організовану системуустановчу інституцію, проаналізувати внутрішні та зовнішні функції держави, виявити критерії ефективності зовнішньої політики і дипломатії з погляду формування європейської системи держав чи визначення пріоритетів зовнішньої політики держав Європи.

У сучасній українській історіографії проблеми міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії доби Середньовіччя та раннього Нового часу в контексті їх актуалізації та комплексного розуміння досліджувалися такими вітчизняними науковцями, як Б.М. Гончар, О.Б. Дьомін, В.О. Дятлов, А.І. Кудряченко, С.В. Віднянський, В.А. Смолій, Я.Д. Ісаєвич, Н.Г. Подаляк, М.В. Кірсенко, М.С. Бур'ян, С.С. Троян, В.В. Ададуров, О.П. Машевський, С.Б. Сорочан, С.В. Пронь, О.І. Сич, С.І. Лиман, Т.В. Чухліб та інші

Характерною рисою російської історіографії другої половини XX-початку XXI століття, щодо дослідження проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу, стало створення як узагальнюючих праць, так і наукових розробок регіонального та країнознавчого спрямування. Окремо необхідно виділити праці російських істориків-дослідників, таких як – Ю.Є. Івонін, С.П. Карпов, Н.О. Хачатурян, С.К. Цатурова, П.Ю. Уваров, Т.В. Зюнова, А.О. Чубарьян, Н.І. Девятайкина, Л.І. Івоніна, М.А. Юсім, І.Я. Ельфанд, О.Ф. Кудрявцев та інші.

Суттєву увагу до проблем міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії Середньовіччя та раннього Нового часу у своїх наукових розробках приділяють представники французької, іспанської, німецької, італійської, англо-американської та латиноамериканської історіографічних шкіл [3; 4].

У цілому, аналіз науково-теоретичних розробок стосовно генезису та розвитку системи європейських держав свідчить про усталену в історіографії традицію фактологічного відтворення процесів, спираючись на принцип історизму, що значною мірою свідчить про неможливість за таких умов уникнути схематизації відтворення історичних подій. У той же час, необхідно виявити організаційні та кількісні, якісно нові зміни в зовнішній політиці й дипломатії європейських держав досліджуваного періоду, тобто вказати на всі суттєві події та факти, не означає збагнути сутнісних ознак самої системи держав. Для її вивчення необхідно використовувати нові методики пізнання, однією з яких є теорія інституцій та інституціональних змін.

У період Італійських воєн (1494-1559рр.) розпочався процес формування політико-дипломатичної системи в Європі, та – відповідно формування європейської системи міжнародних відносин, т.зв. довестфальська система міжнародних відносин (або Середземноморська система міжнародних відносин або Като-Камбрезійська система міжнародних відносин). Ця назва (довестфальська/середземноморська/като-камбрезійська) була позначена відповідної системи міжнародних відносин та політико-дипломатичної системи автором вперше вводиться в науковий обіг у контексті обґрунтування теорії політико-дипломатичних систем. У цей період було закладено основи інституціонального розвитку постійних дипломатичних представництв у Європі, визначено їх політико-правовий статус, було закладено основи практики переговорного процесу, етикету та церемоніалу, елементи протокольної практики в дипломатії тощо.

Наступним етапом посилення міждержавних відносин за підсумками Тридцятилітньої війни (1618-1648рр.), і відповідно – підсумкового мирного договору – Вестфальського (1648р.), стало становлення Вестфальської системи міжнародних відносин і удосконаленої політико-дипломатичної системи. Вестфальський мир забезпечив юридичні підвалини для інституційного закріплення ряду нових принципів й інститутів міжнародного права, формування й трансформації раніше існувавших постійних дипломатичних представництв в Європі, визначення режиму іноземців, переходу до епохи буржуазного міжнародного права тощо.

Наприкінці XVIII століття стало вкрай необхідним у нових міжнародно-політичних та політико-дипломатичних умовах визначити нові правила гри. Попередній вестфальський міжнародний порядок (Вестфальська система міжнародних відносин), який підтримував рівновагу сил в Європі шляхом постійної боротьби (дипломатичної та військової) між європейськими державами, зруйнував у свій час Наполеон Бонапарт. А його «порядок», заснований на нав'язуванні монополії Франції шляхом війни, був зметений поразкою Франції в 1812-1814 роках. Саме для визначення нової системи міжнародних відносин було прийнято рішення зібрати у Відні конгрес представників усіх європейських країн, крім Турції [12, с. 269].

Вплив міжнародних конгресів і конференцій на розвиток міжнародного права, дипломатії та зовнішньої політики особливо проявився в період після Наполеонівських воєн (1803-1815рр.) та за підсумками Віденського конгресу (1814-1815рр.). Практичними здобутками європейської дипломатії та міжнародного права за підсумками Віденського конгресу стали: створення нової системи міжнародних відносин у Європі, встановлення міжнародного режиму з приграничних і міжнародних річок, становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів. Особливо варто відзначити положення занесені до додатків Заключного акта конгресу [9; 11].

Віденський конгрес склав прецедент регулярного скликання міжнародних конференцій великих держав, під час яких великі держави отримали можливість обговорювати і знаходити шляхи для ефективного вирішення міжнародних проблем. У перші роки існування європейського концерту обговорювалися, переважно, загальноєвропейські проблеми; у наступні роки держави скликали своїх представників для вирішення конкретних міжнародних проблем (наприклад, Паризький конгрес 1856 року, на якому було підведено підсумки Кримської війни). При цьому, варто підкреслити, що держави рахувалися з рішеннями конгресів – принаймні до тих пір, поки не приймалися нові рішення (так, територіальний розподіл згідно із рішеннями Віденського конгресу був у кінцевому підсумку скасований у тій частині, яка стосувалася Італії та Німеччини, але їх скасування було підтверджено відкритою або мовчазною згодою великих держав) [5].

2015 року Віденський конгрес святкує свій 200-річний ювілей, а тому цілком доцільно згадати основні факти й події з його інституційної історії. Відень, як місце проведення Конгресу, було обрано за фактом центральною місцерозташування Австрії в Європі й ролі посередника, яку розігрував Меттерніх. Останній балансував між Францією і Росією, і відповідно – отримав можливість здійснювати сильний вплив на переговори. І Відень цілком виправдав покладені на нього надії, що саме він і є ідеальним місцем для ведення багатосторонніх переговорів. Віденський конгрес (01 листопада 1814р. – 08 червня 1815р.) – це найбагаточисельніший і найдовший саміт в історії міжнародної політики та світової дипломатії [9]. Він продовжувався дев'ять місяців, на нього прибули глави 216 європейських держав. Усі вони де-юре визнавалися рівноправними. Справа в них була надзвичайної ваги – навести в Європі лад після Наполеона Бонапарта. Порядок саме такий, який мали у своїй уяві тогочасні освічені монархи. Абсолютна більшість – дрібні європейські глави держав (князьки), являли собою не більш, ніж масовку навколо великої «п'ятірки»: Росії, Австрії, Англії, Пруссії та Франції, які де-факто вирішували майбутню долю Європи...

Загальних засідань усіх дипломатів не скликали. Віденський конгрес у цілому не був навіть офіційно відкритим. Його робота була територіально зосереджена в тодішньому Міністерстві закордонних справ Австрії на площі Балльхауптплац (нинішня державна канцелярія). З найважливіших питань було сформовано комітети або комісії. Під час Конгресу між учасниками було підписано ряд договорів про державні кордони і були прийняті багаточисленні декларації та постанови, значна частина яких увійшла в Заключний акт Віденського конгресу і додатків до нього. На Віденському конгресі вся Європа вперше була охоплена системою загальних договорів.

На початку вересня 1814 року до Відня розпочалося, як зазначали сучасник, «переселення усієї Європи». Сюди з'їжджаються королі й імператори, міністри, уповноважені спостерігачі й повноважні представники, а також багато осіб, які виявили власну ініціативу і долучилися до тогочасного політико-дипломатичного європейського життя. На конгрес прибули представники понад 200 європейських держав (за винятком Турції, яку на конгрес не запросили) – від великих держав до мініатюрних князівств в декілька квадратних кілометрів, ті хто поставили перед собою за мету вирішувати долі народів, і ті, хто чекав якнайшвидше цих рішень.

Віденський конгрес («Битва дипломатів») – це було не нудне «засідалово» або «дипломатичне збіговисько», а це свято життя, «славновісна мить» або «щаслива мить», як назвав Людвіг ван Бетховен свою кантату, під впливом подій, церемоній і антуражу Віденського конгресу. Для монархів і послів, які з'їхалися до Відня, щоденно влаштовувалися бали, вистави, полювання й прогулянки [10].

Усі справи на Віденському конгресі вирішував «Комітет чотирьох», що складався із представників держав-переможниць – Англії, Росії, Австрії та Пруссії. Вони всіляко відстоювали принцип «легітимізму» (відновлення «законних» прав монархів, які втратили свої володіння), принцип балансу і принцип винагороди переможців. Робочі засідання конгресу відбувалися в Державній канцелярії. У цій же залі в кінці кінців буде підписано й Заключний (підсумковий) акт Віденського конгресу (1814-1815рр.) [8].

Серед основних питань Конгресу був територіальний перерозподіл Європи (зміни кордонів Європи) на користь держав-переможниць, поновлення монархичної влади у Європі й запобігання будь якій можливості повернення Наполеона до влади. Розгром наполеонівської імперії, встановлення політико-дипломатичного квартету держав викликало надії на «взаємопорозуміння» у руслі старої багатоходової дипломатії придворних інтриг. Осмислення наслідків перекроювання Європи початку XIX століття і відбувалося саме у Відні на конгресі. Цей квартет (Росія, Австрія, Пруссія, Англія) – на початку свого зібрання – впевнено диригували Європою [7].

Господар, австрійський імператор Франц I, у справі Конгресу практично не втручався. Він прагнув лише одного: взяти реванш за всі поразки і приниження, яких він зазнав від Наполеона Бонапарта. При цьому вирішення всіх проблем він поклав на свого канцлера К. Меттерніха – особистість талановиту, прагматичну й енергійну. Пруський король Фрідріх Вільгельм III справами конгресу себе не переобтяжував, поринувши всіляко в розваги і надавши повну свободу дій своєму канцлеру К.А. Гарденбергові. Російську делегацію очолював імператор Олександр I, якого Наполеон одного разу назвав «хитровізантійцем». Його вплив і авторитет були величезними, як досить значними були й військові сили Росії. На Конгресі російський імператор був дуже активним, гнучким, але непохитним, коли мова йшла про захист національних інтересів його держави. В оточенні Олександра I був дипломат українського походження – Андрій Розумовський, другий син гетьмана Кирила Розумовського. Англійську делегацію очолював лорд Каслрі – міністр закордонних справ. Він вирізнявся холодною ввічливістю, стриманістю, коректністю. Про нього говорили, що Р.С.Каслрі був найбільш європейським із всіх англійських міністрів і зберігав спокій за будь яких обставин.

Делегацию Франції, яка прибула до Відня незадовго до відкриття Конгресу, очолював Шарль-Моріс Талейран, безпринципність і цинізм якого не знали меж. Він слугував і якобінцям, і Наполеонові, і Людовикові XVIII – при цьому, зраджуючи всім в утіху власним інтересам і статкам. Його цілком заслужено називають одним із найвидатніших дипломатів свого часу та майстром тонкощів дипломатичної інтриги. Він прибув до Відня, щоб захистити інтереси нової Франції перед обличчям монархів старої Європи. І виконував він свою дипломатичну справу з великою майстерністю. Він зумів пересварити союзників, унаслідок чого Франція, Англія і Австрія об'єдналися проти Росії й Пруссії. Талейран же здобув найвагомішу дипломатичну перемогу – Францію було включено до переговорного процесу як рівноправну державу.

Дипломати Європи по завершенню Віденського конгресу роз'їхалися із Відня чітко усвідомлюючи, що хоча формально в Європі і виокремлюються п'ять «великих держав», насправді напрямок всієї міжнародної політики і дипломатії зосереджується в руках Росії, Австрії та Англії. Стосовно Пруссії та Франції, то всі також чітко усвідомлювали, що їм варто докласти ще багато зусиль, для досягнення цілком самостійного статусу і політико-дипломатичного впливу. Історичні підсумки та значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом прискіпливого дослідження науковців. Віденський конгрес зосередив свою увагу на проблемах мирного врегулювання в Європі. Однак, з цього питання між його учасниками виникли гострі суперечки, зокрема – територіальні [1; 6].

Таким чином, Віденський конгрес і його рішення здійснили величезний вплив на геополітичну карту Європи. Фактично за підсумками дипломатичних домовленостей сформувалася класична система пентархії (п'ятивладдя). Т.б., в Європі виокремилася п'ять великих держав, сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир в Європі наступні майже 40 років. Це: Англія, пануюча на морях; Франція, суттєво ослаблена, але завдячуючи мистецтву дипломатів залишає за собою статус великої держави, на неї накладена контрибуція, але її кордони було збережено; Пруссія надто сильно посилюється; Австрія відносно втрачає могутність і силу; Росія перебуває на вершині своєї могутності.

Лише спільними зусиллями Росії, Австрії та Пруссії вдалося Наполеона перемогти і встановити порядок в Європі. Великі держави брали на себе відповідальність за збереження європейського світопорядку і за необхідності втручалися військовою силою заради збереження рівноваги або придушення революцій і повстань. Ця система отримала назву «Європейський концерт». Так, наприклад, Франція у 1823 році вторглася в Іспанію, щоб покласти кінець політичній боротьбі й відновити абсолютну монархію, у 1848 році Росія прийшла на допомогу династії Габсбургів і придушила повстання угорців, але коли та ж Росія в 1853 році напала на Турцію, великі держави встали на захист останньої, оскільки перемога Росії зруйнувала б баланс сил і існуючий світопорядок [2].

Віденський концерт завершився підписанням 9 червня 1815 року Заключного (генерального) акта, який в цілому включив у себе 121 статтю. Зрозуміло, що гостра дипломатична боротьба на Віденському конгресі не вирішила всіх проблем, які постали перед Європою початку XIX століття. Тому Європа і в подальшому розв'язувала територіальні суперечки, корегувала геополітичні проблеми, локалізувала точки бифуркації як на своїх територіях, так і територіях держав світу. Лише після 1918 року, коли завершиться Перша світова війна, кордони європейських країн будуть знову переглянуті...

Отже, Віденський конгрес, «Битва дипломатів» (1814-1815 рр.) – це унікальне для свого часу політико-дипломатичне явище, за підсумками якого були випрацьовані принципи міждержавного діалогу, використання інститутів офіційної дипломатії та неформальної (кулуарної) дипломатії, елементів і норм дипломатичного протоколу, етикету й церемоніалу, які лягли в основу дипломатичної практики у всьому світі, а не лише в Європі. На політико-правовому, міжнародно-правовому та дипломатичному рівнях Віденський конгрес ввів до політичного обігу або юридично закріпив такі засадничі терміни геополітики як – рівновага і баланс сил, великі держави, домінуючі держави, коаліція держав, нові кордони і території, плацдарми тощо. Віденська система заклала основи геополітичного епосі, основу якої становив імперський принцип контролю географічного простору.

Славнозвісний Віденський конгрес визначив геополітичну конфігурацію Європи і магістральні напрямки великої політики на декілька десятиліть наперед, узагальнив досвід системної перебудови міжнародних відносин. Віденський конгрес підвів геополітичні підсумки війни коаліції європейських держав з наполеонівською Францією і встановив нові європейські кордони. Він узагальнив досвід трансформації світового порядку початку XIX століття, який набув нової якості у формі європейського концерту. Цей конгрес закріпив нове співвідношення політичних і дипломатичних сил в Європі на декілька десятиліть, а заснований після закінчення конгресу Священний союз став одним із перших інституційних утворень, націлених на підтримку європейської стабільності й безпеки. Віденський конгрес закріпив статус-кво європейських кордонів, які залишалися в такій конфігурації незмінними до середини XIX століття, уперше розробив систему мирного врегулювання міжнародних відносин і здійснив спроби створити дієві нові механізми взаємовідносин між монархами та їх народами.

«Європейський концерт» став основою світоустрою XIX століття. Англійською це поняття звучить як «the Concert of Europe», т. б. – «згода Європи». Але його дослівно переклали на російську мову словом «концерт». Тим не менш, термін «Європейський концерт» набув загального визнання і більш правильно відображає сутність цієї системи. Великі європейські держави ухвалили, що відтепер вони будуть вирішувати всі суперечності мирним шляхом, виробляючи колективні рішення, подібно оркестру, де в кожного є своя партитура і музична партія.

«Система європейського концерту» – це багатостороння дипломатія і система колективної безпеки XIX століття.

Джерела та література

1. Barbiche V. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle / Bernard Barbiche. – Paris: Presses Universitaires de France, 2012. – 369p.
2. Black J. A History of Diplomacy / Jeremy Black. – Reaktion Books, 2010. – 312p.
3. Jarrett M. The Congress of Vienna and its Legacy. War and Great Power Diplomacy After Napoleon / Mark Jarrett. – London-New York: I.B. Tauris, 2013. – 522p.
4. Lentz T. Le congrès de Vienne. Une refondation de l'Europe, 1814-1815 / Thierry Lentz. – Paris: Perrin, 2013. – 400p.
5. Livet G. L'équilibre européen de la fin du XV-e à la fin du XVIII-e siècle / Georges Livet. – Paris: PUF, 1976. – 231p.
6. Mowat Robert Balmain. A History of European Diplomacy (1451-1789) / R.B. Mowat. – London: Hamden-Connecticut, 1971. – 311p.
7. Webster C.K. The Congress of Vienna. 1814-1815 / C.K. Webster. – New York: Barnes and Noble, 1963. – 213p.
8. Zieseniss Ch.J. Le congrès de Vienn et l'Europe des prince / Ch.J. Zieseniss. – Paris, 1984. – 366p.
9. Документы для истории дипломатических сношений России с западными державами европейскими, от заключения всеобщего мира в 1814 г. до конгресса в Вероне в 1822 г. – Т. I. – СПб., 1823.
10. Собираательство и меценатство в эпоху Возрождения / ред.-сост. А.В. Доронин, О.Ф. Кудрявцев. – М.: Политическая энциклопедия, 2015. – 231с.: ил. – (серия «Культура Возрождения»).
11. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами / Сост. Ф.Ф. Мартенс. – Т. III-IV. Трактаты с Австрией. – СПб., 1876-1878; Т. XIV. Трактаты с Францией. – СПб., 1905.
12. Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект) / В.Г. Циватий // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К.: «ДЕМІД», 2000. – Вип. 4. – С. 268-274.
13. Циватий В.Г. Дипломатический инструментарий Никколо Макиавелли и институты европейской дипломатии раннего Нового времени (XVI-XVIII вв.) / В.Г. Циватий // Перечитывая Макиавелли. Идеи и политическая практика через века и страны: Сборник научных статей / Под ред. М.А. Юсима. – М.: ИВИ РАН, 2013. – С. 271-285.